(Гробар із Гальштатта)

Як звільна гробар спинається крутовиною. Неквапно та розмірено, прикипівши зором до шляху, насилу підводячись усім тілом, котре, ледь випроставшись, уже зривається, ступивши крок. Трішки згорбившись, мовчки та без упину — так сходять у гори. З його пліч, з чорного камвольного дощовика стікає безладними патьоками дощова вода. Зима вже збігла. Але на північних схилах понад узліссям досі лежить глибокий сніг.

Край урвистої галявини змішаного лісу гробар обертається до мене, киваючи на бескиди й пасма гір та перелічуючи їхні назви. Мов облуплений тиньк, стелиться донизу кам'яними зарвами туманне клоччя. Глибоко під нами, в лагідному шурхоті дощових крапель, розпласталося найпівденніше та найхолодніше озеро верхньоавстрійського Зальцкаммерґуту, на чиєму березі примістився невеликий і мрійний Гальштатт, місто солярень.

Ген унизу, мов розкидані над схилами цяцьки з коробки, тиснуться та громадяться будинки: лише кільком чепурненьким дахам полюбилися байраки, коли більшість роздрібнилась аж до берега. Долина, розіславшись на півдні місцини й, видається, роззяплюючись у ці гори, вужчає за останніми будинками, і, врешті, обертається на зяючий звір, що губиться в прямовисних скелястих стрімовинах. Жодної площини. З води зводиться громаддя гір. Жодної площини. Ніде пласких, затишних поверхонь.

Церква євангелістів — гробар киває в глибінь. Ми спинилися. Своя католицька церква з цвинтарем тулиться надто близько до схилу, щоб вгледіти її звідси згори. Цвинтар — наймальовничіший закуток Гальштатта; такий захищений поміж стромовин Соляної гори та хупавий понад дахами й озером. Ми знову вертаємо до стежки.

Цвинтар. У Гальштатті, де вже геть обмаль місця для живих, мертвим припадає лише скута в мури тераса, кам'яне, наповнене глеєм гніздо, затінене католицькою парафіяльною церквою. Відтіль ми подалися сюди. Йдемо з годину. Онде унизу, між могилами, огороджений кутими залізними та дерев'яними хрестами, стоїть будинок Фрідріха Валентина Ідама. Гробарів будинок; Ідам мешкає на цвинтарі, мов у висячому саду. Просто вікон його кухні хрести та могилки. Хрести перед вікнами Ідамової майстерні та на відстані лише кількох кроків од дверей його оселі — аркові ґратчасті ворота циліндричного склепіння, де лежить стосом безліч почищених великих гомілкових кісток, кісток стегон та плечей і кульшових кісток та тисяча триста черепів мерців — склеп. Будинок маслаччя. Вже сливе чотириста років як у Гальштатті узвичаїли розпис призначених для склепу черепів: дубове листя та плющ на чоловічих чолах, квітучі гілки та квітчасті вінки на жіночих — дзвіночки тирлича, горицвіт та купальниця, достоту як ті, що ними замаєні косогори долини Соляної гори. І в отакі орнаментальні грядки потрібно вписати Готичними літерами барви чорної слонокости прізвища мерців. Якто: се шляхетна пані Марія Рамзауер, шахтарева дружина.

Так штудерно тут ушановують мерців, позаяк від оцього витонченого малярства, від веронської зелені, синього кобальту, червоної цинобри та сієнської землі, може, ще мине смуток душ, що їхній тлін віддали землі. Либонь жоден турист, мовив гробар, відмикаючи поперед мене ґратчасті ворота, не задивляється на ці ряди черепів, причепурену смерть. Тож 250 000 туристів у рік, коли гальштаттців навряд чи добереться й тисяча трьохсот. Деякі вінки вже геть зблякли від численних спалахів фотоапаратів.

На Гальштаттському озері вічний супокій триває десять років, іноді чотирнадцять, рідше більше. Розраховувати на безвік спочинку під землею тут не може жоден. Церковний цвинтар замалий для цього. Тож замало й того, щоб гробар віддав землі тіло гальштаттця, аби стало порохом те, що з пороху зроблене, натомість, він має по закінченні встановленого могильного супокою — після десяти років, а коли люди

дочасно вимирають і бракує могил, то й раніше, — знову витягти своїх підопічних на світ Божий, почистити їхнє маслаччя біля цвинтарної криниці і, насамкінець, упорядкувати оте у склепі. Так створюється місце для народжених пізніше. І відтак вряди-годи, навіть зараз, трапляється, що родичі перепохованого прохають гробаря розписати череп любої людини.

Понад вхідними дверима гробаревого будинку до піддашшя скісно прицвяхована дошка. Там череп лежить упродовж тижнів. На сонці. Під місяцем. Доти, доки всі тіні та жахи тління зблякнуть до барви м'якої слонокости. Затим Ідам ставить череп перед собою на ослін і розписує пензлем із шерсті червоної куниці на чолах вищеописані квітки та літери фарбами з оксиду заліза та земляними фарбами, які сам змішує з казеїном та гашеним вапном.

Як тут холодно вгорі. Ми побралися вузьким звором, який у Гальштатті звуть Пеклом. Попід дерев'яним містком у глибінь дзюрить струмок. Гробар киває мені йти попереду. На такому шляху багато не побалакаєш. Ген унизу, в глибині, ми досхочу погомоніли. Сиділи на кухні гробаревої оселі, неквапливо споживали передобіддя, й Ідам оповідав про свою роботу. Сказав, що за рік з'являється десять, а то й п'ятнадцять могил: авжеж, є ті, хто волів би радше згоріти у зальцбурзькому крематорії, ніж бути похованим тут, а ще — атеїсти. Ідам має працювати десь вісім годин, копаючи могилу заступом та ломом, щоразу заробляючи на цьому дві-три тисячі шилінгів; а ще — сімнадцять складометрів деревини щороку, яку може сам вирубувати у високостовбурному лісі, безкоштовне житло у гробаревому обійсті та право на випас кіз і овець між могилами. За могили для бідноти він, звісно, не бере грошей. І за розпис черепів теж. Це почесна робота.

Поки точилася розмова, перед Ідамовими вікнами іноді з'являлися жалобники, зішкрябували віск, що порозтікався на надгробках, опоряджали квіти у вазах, а тоді стояли собі тамечки. Порухи їхніх губів були, мабуть, молитвами. Ми сиділи біля плити на кухні, сьорбали індійський чай, з касетного магнітофона на підвіконні гупала й шуміла

шлягерна музика. Фрідріх Валентин Ідам ще не має й двадцяти п'яти років.

Він молодий, зелений, гадав дехто з гальштаттців, коли той зголосився на цю виснажливу роботу; тоді йому минало дев'ятнадцятий. Але відколи віддав Богові душу старий гробар і вже давно спочив під землею отой Фішгайндль, як по-простацькому називали Гайнріха Кірхшлягера, котрий розписував черепи, то в місті солярень часто мали клопіт з похованнями ... Отож у такій скруті молодий Ідам і зажадав стати гробарем. От і гаразд: йому вказали могилу, пробну могилу, й залишили на самоті. Коли розкопують місце останнього спочинку, самотність є приписом. На гальштаттському цвинтарі під кожним хрестом спочиває два тіла, котрі треба перепоховати, коли котромусь іншому земля знову має стати пухом. Ідам заходиться копати, спершу рішуче й запопадливо, потім чимраз повільніше, аж поки натрапив на стару труну. Тепер він мав пильнувати. Він сів навпочіпки в могилі, угорі проглядала тільки латочка неба, й він почував себе дуже самотнім між земляними стінами. Відтак зривав кайлом віко труни. Білосніжне волосся небіжчиці та її обличчя Ідам повік не забуде. Те, що він відчув, — не огида, це... йому далебі несила описати це почуття і згодом. Він розбив спорохнявілу домовину, викинув з могили уламки, щоб спалити їх, поклав небіжчицю, як є, трішки глибше і посипав тонким прошарком ґрунту — оце і є дно свіжої могили. Маслаччя другого тіла, котре лежало під старою труною, Ідам відніс до склепу. Оце і є звична робота гальштаттського гробаря. З часом вона не полегшала й не поважчала.

Отож після того випробування нового гробаря кликали просто Ідамом. Отим Ідамом. Тим часом громада вже не сумнівалася, що він справді тямиться на розписі черепів, і що викопані ним у цій використаній тлустій землі могили добрі та глибокі. Глибокі! Так воліють бути похованими у Гальштатті. Хоч це ненадовго. Дехто шанує Ідамову турботу не лише про мертвих, інших це обурює: писати картини, вирізьблювати скульптури чи відливати їх зі спижу, мати книжки — це правильно й добре. А от надсилати листи голові Зальцбурзької землі, скликати збори і публічно протестувати проти забудови з бетону та скла

між тьмяними дерев'яними будиночками, — либонь, не тичеться гробаря. Цісар, король, аристократ, бюрґер, селянин, жебрак, ткач, гробар — оце називається порядком. Хоч тепер тут усе неабияк змінилося.

Далебі, мовив Ідам, їдучи сюди, до некрополів епохи Гальштатт у долині Соляної гори він справді не мав конче працювати тут гробарем. Ідам так само міг би перебрати батькову столярню вдома, в Бранау на Інні. В Бранау закінчив середню школу і, як каже, подався потім до Гальштатта, щоб навчитися тут різьбярства по дереву. Але він, врешті, так зріднився з тутешнім життям та мальовничими стрімчастими скелями навколо озера, що не забажав повертатися. Після навчання Ідам шукав житло. Роботу. У солярню не хотів. Обійстя гробаря гуляло. Посада була вакантна. Тож так усе почалося. Щоправда, йому завжди дещо полюблялося Гротескне, химерне, також минуле, а ще захват від смерти. Та одна річ — просто взятися за абияку роботу, зовсім інша — виконувати її. Відтоді, як замешкав на цвинтарі, Ідам змінився й не має більше жодних химер. Зараз він працює з почуттям, що робить особливу послугу людям. Чи кожен може сказати таке про свою роботу? Адже що, врешті, є більш безсиле та беззахисне, ніж труп людини?

Ідамів будинок геть заставлений скульптурами — рельєфи, ливарні роботи, різьблення. Велика олійна картина у майстерні Ідама зображає худорляву сидячу жінку. Гарна картина. Либонь, його найвдаліша, казав Ідам. Отже, хто він за фахом? Маляр? Скульптор з роботою за сумісництвом? Як я вперше зателефонував до будинку священика і поспитав копача, оскільки інші назви досі видалися мені занадто грубими, голос з іннфіртенським приголосом, який тут годі передати, промовив: "Я слухаю. Це я. Гробар".

Озеро, яке допіру ще мріло, ніби фіорд між гір, зникло з обрію. Ми добулися до долини Соляної гори; порівняно з пройденим узвозом, це високогірна положиста улоговина. Влітку фунікулер підіймає сюди тисячі туристів. Але наразі ми, мабуть, чи не єдині в горах. Гірська станція і верховинне шахтарське поселення мов геть вимерли. Усе, ніби

таким було споконвіку: знелюдніле, тихе й оповите серпанком хмар. Геть тихо. Від тих, хто зараз працює у штольнях, усередині Соляної гори, нам нічого не чути й не уловити. Сотні метрів під землею вони вибухами прокладають камери у скелі, підводять воду до порожнин, так вилуговуючи сіль з каміння, і випомповують розсіл до солеварень. Досі тут близько сотні шахтарів. Та шахтарські будинки в долині Соляної гори стоять порожні. Відтоді як з Гальштатта сюди нагору веде підйомник крізь усі горизонти гірської шахти, жоден більше не має жити у цій улоговині, де літо коротке та холодне, а зима безкінечна. Хоча один, каже гробар, один-єдиний шахтар досі живе тут, нагорі. Ми не надибуємо його.

Предковічний некрополь, полонина, якою ми наразі пнемось до гирл штолень, увів Гальштатт, місто соли, до підручників історії: кельти-верховинці ховали у цьому тонкому пухкому орному ґрунті полонини своїх мерців та пам'ятки культури, пов'язаної з видобутком кам'яної соли культури, джерела якої губляться десь у сивині кам'яного віку. Ще мисливці доби неоліту досягли оцієї негостинної місцини, приваблені солоними джерелами, кислуватими водами та кам'яною сіллю, залишивши сокири та череп'я — свої невигадливі сліди. Але між дев'ятим та четвертим століттями до початку нового літочислення мешканці долини Соляної гори довели свою культуру до такого дивовижного розквіту, що новочасні дослідники та археологи охрестили цілу епоху, перехідну епоху від бронзового до залізного віку Європи, за оцією улоговиною, місцем їхніх багатих знахідок: е п о х а Г а л ь ш т а т т.

Археологи розкопали й знову закопали на оцій полонині понад дві з половиною тисячі могил, досліджуючи кістяки, висуваючи гіпотези про поховання у землі та про кремацію і наповнивши музеї вийнятими з землі заупокійними предметами — бурштиновими разками, бронзовими дзбанами, застібками з вишуканими голковими рунами, оздобленими слонокістю мечами й кинджалами та золотими бляшаними брязкітками, що мали б прикрашати небіжчиць на безвік... Наука, у обмін на оті скарби, залишила на цих полонинах лише декілька дощаних вказівників

та вітрину з зображенням із залізного віку — закриту склом модель могили, де лежать пластикові скелети.

На своєму цвинтарі, мовить гробар, з відкритої могили немислимо викинути бодай один-однісінький срібний ґудзик з національного вбрання. До склепу потрібно занести лише скелети, решта — трояндові вінки та прикраси — залишається навіки під землею. Звісно, траплялося, що хтось із родичів прохав гробаря перед перепохованням усе-таки пошукати орден, золотий зуб чи каблучку, що досі мали б лежати десь там унизу. Авжеж, Ідам може зрозуміти таких людей. У Гальштатті багатіїв небагато. Та могила є могила.

На схилі ми ввійшли до однієї з кількох незаблокованих штолень. Рівномірно розвішені на стінах штольні жевріли шахтарські лампи; тьмяне, висхідне освітлення. Тут теж нікого, опріч нас. Інфільтраційна вода мляво капотить стінами штольні, тут так тихо, що геть нічого не чути, опріч лящання у вухах. Ось так воно під землею.

Упродовж тисячоліть страшенний тиск гір, бувало, засипав штольні та копальні епохи Гальштатт. Іноді, коли зсув землі зрушував каміння або з просуванням штальні нової шахти нараз відкривалися праісторичні порожнини та ніші. Тоді знаходять мерехтливі від кришталиків солі драбини та бронзові кайла. У квітні 1734 року натрапили на доти неушкоджене тіло шахтаря — на всохлого у солі. Його вирубали із соляної брили і перенесли униз. Але де його поховати? Скільки він пролежав у горі? Можливо, всохлий ніколи не був освячений Хрестом, а був нехристом. Отже, його поховали в Ім'я Боже на закутку гальштаттського цвинтаря, відведеного для самогубців та неспасенних. Посмертний запис латиною, перґаментний літопис смерти, що зберігається в пасторській садибі і ведеться століттями, повідомляє про це гарним розгонистим почерком.

Штольня, котрою ми заглибилися у Соляну гору, ледь ширша за двері; а о цій годині дня звідти часто виїжджають вагонетки. Для нас тоді стало б місця тільки у ніші тунелю. Нам ще треба вийти відсіль і

спуститися до Гальштатта, каже Ідам; він обіцяв священику відслужити панахиду по атеїсту, якого сьогодні перевезуть до зальцбурзького крематорію. Атеїст він чи ні — але покійний шахтар таки був гальштаттець.

Ми обираємо шлях до Ехернської долини. Гробар каже, що жоден так не описав пишноту цієї долини, атож, усіх оцих гір, як Адальберт Штифтер. Кинуте шахтарське поселення залишається позад нас. Долина Соляної гори вужчає, мов книжка. ІІІтифтера Ідам може читати знову й знову і ніколи не начитується. А ще Гауффа, Тіка, Новаліса, Брентано... звісно й інше, але передусім німецьких романтиків. Ідам напам'ять знає багато уривків своєї лектури і, розповідаючи, часто цитує, декламує. Відтак посеред речення переходить на літературну мову, його голос прибирає врочистости; нараз він у романі, у вірші. Ідам декламує. Може, він просто грає? Або ж удає когось: образ парубка-гробаря? Як добре усе пасує одне до одного — гірський цвинтар, будинок гробаря, романтики, друг Гайн і стара з косою, чорний камвольний дощовик... Навіть свої листи Ідам пише старовинним Готичним рукописним шрифтом і друкує Готичним шрифтом вірші на своїй друкарській машинці спеціального замовлення. Ні, заперечує Фрідріх Валентин Ідам, жодної гри. Правда, одного-однісінького разу грав гробаря. У телевізійному фільмі. Другорядна роль. Кадровий гробар у психіатричній лікарні.

Ми досягли краю більш ніж триста метрів прямовисної, а потім знову спадистої кам'яними крутоярами Ехернської стіни. Тут ми маємо спуститися донизу. Висічений у скелі вузький шлях угору — зазубрена в'юниста подряпина на камінні. Тепер гробар іде попереду. Аж до долини не прохопилися жодним словом. І потім Ехернською долиною назад до Гальштатта, повз водоспади, які радше роздуваються з надхмарної висоти, ніж падають. Ми пройшли чотири години. Перед трупарнею вишикувався духовий оркестр. Ворота в останню путь відчинено: у тьмяній залі стоїть катафалк, труна, заплакані обличчя.

Ми підіймаємось критими сходами до церкви. Лише ці сходи та битий шлях на косогорі ведуть до цвинтаря; з вулиць — жодна. Відтак стоїмо перед склепом. Тут гробар залишає мене, аби від дзвонити панахиду по шахтареві. Ґратчасті ворота склепу замкнені. За ними матово-срібно міняться ряди черепів. У ящику з-під фруктів біля ґрат складене, мов дрова, маслаччя досі не вицвілого скелета. Зверху лежить земляної барви череп. Аркові ворота дивляться на схід. На світанку у Гальштатті немає жодного світлішого місця, ніж це склепіння. Як пояснював мені гальштаттський священик, склеп для кісток — спільна могила громади. Ззовні, на цвинтарі, євангелісти досі лежать окремо від католиків. Але у цвинтарній каплиці вже немає різниці — жодної тобі ознаки віросповідання чи соціального стану, жодних пишних могил, жодних розкошів. Зрештою, у цвинтарній каплиці все таке, яким має бути.

До першого бамкання дзвонів панахиди прилучається духова музика. Рвучкий вітер* дме холодом з провулків і витирає на дзеркалі озера рухливі чорно-блакитні тіні. Це не вітер для смерти. Гробар каже, що багато хто вмирає при південному вітрі. Хворі та літні люди на холоді збираються із силами, чекаючи на погіднішу пору. Але саме тоді, у млості південного вітру, у видихові полегшення та оспалости й приходить смерть.